

JONINA LIPSKIENĖ

GERVĖCIŲ ŠNEKTOS IŠTIKTUKAI

Šalia savitų ir vaizdingų žodžių Gervėcių apylinkėje, kompaktiškiausioje lietuvių saloje Baltarusijos TSR teritorijoje, užrašyta nemaža ištiktukų. Jais reiškiami įvairių veiksnių sukelti garsai, vaizdai ar pojūčiai. Deramai ir saikingai vartojami ištuktukai praturtina kalbą, doro ją gyvesnę bei vaizdingesnę. Šias ištuktukų ypatybes aiškiai jaučiame skaitydami, pavyzdžiui, M. Valančiaus „Palangos Juzę“, kur jie itin gausiai vartojami.

Kaip ir kitose lietuvių kalbos šnektose, Gervėcių ištuktukai pagal kilmę gali būti skirstomi į veiksmažodinius, pvz.: *kilst* : *kélti* – *Kàp tik kilst pàduška, taī iř věl' rěk't'* | *slýst* : *slýsti* – *Dě, dě (déjo) kójas, slý's't'* (griuvo) ir mègdžiojamusių¹. Pastarųjų užrašyta žymiai daugiau. Jų daryba bei struktūra labai įvairi, mègdžiojanti kokio nors veiksmo sukelius garsus ar vaizdus, pvz.: *blàkt* – *Ir blàkt' ugnélè ažgëso* | *klàkt* – *Paparvedžiōjo anà kárves, klàkt ir griùvo* | *càk, càk – cák, cák atbèga anà*.

Pagal esmines struktūros ypatybes šie ištuktukai daugiausia yra vienskiemeniai, bet esama ir dviskiemenių, rečiau – triskiemenių, pvz.: *lýzt, turlum̄, šebuláikšt.*

Pagal žodžio galio garsinę sudėtį daugelį šnekto ištuktukų galima skirstyti į formantinius ir neformantinius. Ištuktukai, imituojantys garsus, susijusius su įvairiais judesiais ar reiškiantys vaizdus, atsiradusius veiksmo metu, neretai yra vienskiemeniai ir baigiasi formantu *t*. Šis formantas gali būti po įvairių priebalsių, daugiausia po *k, m, p, s* (pvz.: *màkt, plíom̄t, càpt, kliúst*) arba po priebalsių samplaikų *ks, kš, mp, ms, nk, rp* (pvz.: *vìkst, pýkšt, pùmpt, krámst, dzinkt, virpt*). Nemaža šių ištuktukų išreiškia ne patį veiksmą, bet tik papildo, paryškina ir pagyvina jo sukeltą vaizdą, garsą, pojūtį, plg.: *Stàkt' atsistójo ir sâko* | *Ānas až búteliaus iř plíom̄t*: „*Išgérsim*“ | *Càpt až vuodegōs ir pagówé* | *Tèp bóba káp kliú's't'* [verdančiu vandeniu], *taī ti iř nusmùko paüstis* (plaukai) | *Ānas vìkst' iř nubégo* | *Pýkšt' tvôrą razlaužé* | *Pùmpt' obuolýs ir nukrito* | *Āš tā dëšrą krámst' | Dzinkt' nòsin, ir ankándo bitélē* | *Vilkenyčià* (vilkė) *viřpt' péršoko...*

Kartais šalia kai kurių ištuktukų su formantu *t* lygiagrečiai yra vartojami trumpesni jų atitikmenys be *t*, pvz.: *Ē kól' māno gerklé ně kuolù ažkištà, ně ratù ažsuktà, taī aš šmìrš' sù paršeliù* | (plg. *Ānas šmìrkšt viduñ*) | *Iř pùkš, ir neuñlipè danuñ* (plg. *Lipè, lipè, pupà – pùkšt, ir krito*).

¹ Remtasi medžiaga, autorės užrašyta 1970 m. ekspedicijoje ir rinkta iš Lietuvii kalbos ir literatūros instituto Tautosakos fondo kai kurių pasakojamosios tautosakos rinkinių.

Ištiktukų be formanto užrašyta mažiau. Jie dažniausiai baigiasi išairiais balsiais, dvibalsiais ar priebalsiais ir neretai imituojas vabzdžių bei kitų gyvūnų balsus ar daiktų garsus. Kone visada tas pats ištiktukas yra kartojamas du, tris, net keturis kartus, siekiant paryškinti veiksmo garso tąsą. Kai kurie neformantiniai ištiktukai neretai tik papildo veiksmą ir vartojami tada, kai norima stipriau nusakyti arba atliekamo nestraigaus veiksmo ilgesnę trukmę, arba staigesnio veiksmo garsus bei po-jūcius, vaizdus, pvz.: *Bù-bù-bù – anà subijójo – neïna | Bù-bù-bù kàp èmè lapatúotie | Bzý, bzý – bitélè lëkia | Triù-riù-riù, triù-riù-riù, ar negéjot meškù, briedžiù, läpiù, vilkù? Skreñda bitélè zìzý, zìzý nuo gélës an gélëles | Säko bróliuo – tìk eïna tó ugnélè tì – zìù-zìù, zìù-zìù | Aü-aü, aü-aü lója kalýtè | Bař, bař, bař pabárskino mergiokáité (mergaitė) – sugírdo ãnys | Càk, càk, càk lëkia : „Panuvèš, pavéžy (nuvežk, pavežk)“ | Muř, muř – nér laiko, édu lăšinius | Ě pelýtè ažbego àž pëčiaus – dži-liñ', dži-liñ', dži-liñ' | Tàp, tàp, tàp – eïna ãnas viduñ | Gaidýs vël' tuñ, tuñ, tuñ (subeldė).*

Šnektoje užrašyta mègdžiojamųjų neformantinių ištiktukų, sudarytų vien iš pratisai tariamu priebalsiu. Jais reiškiami garsai, kurie labiausiai asocijuojasi su girdimu garsu, tariant tą ar kitą priebalsį ar jų junginį, pvz.: *Kutas (kaukas)... bük taï kàp kokià žvaigždè žžž ir atajo | Pagírdo ãnys – žžž ūžia, träta mèdžias (miškas) | Tik griútie [äžuolas], přřř ir nùléké Ivonělis | Tadà, kàp nusgandañ, tás arklýs tìk fřřř iř prapúolé.* Tai grupei greičiausiai taip pat priklauso ištiktukas, sudarytas iš ilgiau tariamo balsio, esančio tarp dviejų priebalsių, pvz.: *büüñch : Ě béržas tìk büüñch – nugriùvo.*

Prie neformantinių veikiausiai priskirtini jau minėti ištiktukai be formanto *t*, analogiskai vartojami kaip formantinių ištiktukų pakaitai, pvz.: *Plàs, plàs paskridé [jo] paükštis iř krito | (plg. Pakilo, plàst', plàst', plàst' iř nùléké) | Pérléké peř duōbę, pavúodè, pavúodè, skìk nušóko, zinañ, kiaülès | (plg. Tó pelýtè tìk skikt' nùléké – nepatáiké pelýtei [meška] | Tàp, tàp apmýnè žëmë (plg. Tàpt', tàpt' eïna meškà pirkiõn).*

Užrašyta ištiktukų, bûdingesnių Gervécių šnektais bei lietuvių kalbos ploto rytimei daliai. Vietoj bendrinės kalbos ištiktukų *šliùkšt*, *šliúkšt*, *triókšt* čia sakoma – *šlìkšt*, *kriáukšt*, *kükš(t)*, pvz.: *Tadà iř vël' kàp šlikšt vilku (/ vîlkuo) iř atráko [atitrûko], ir su stulpù nùléké mèdžian (miškan) | Kriáukš't' ir nultúzo šakà viršuñ (viršuje) | Åš àž tvorôs kùkš págali, nù, sakañ, daušiù (mušiu).* Vienos pasakos kontekste vartojami saviti ir įdomūs ištiktukai *šamákšt*, *šebláikšt*, kurie atitinka bendrinės kalbos *šàst*, *šmákšt*, pvz.: *Änas šamákš't' jà pëčium | Šebuláikš't' pëčiun iř unsviedè, abùšlaite (krosniadangte) àždengè | (plg. dar vaizdžius staigaus éjimo ištiktukus: Änas tìk šmìrkš' pirkiõn).*

Gëstančios ugnies vaizdas bei judesys šnektoje nusakomas ištiktuku *blàkt*, kurį atitinka bendrinės kalbos *plùst*, *plùpt*, pvz., *Iř blàkt' ugnélè ažgiso.*

Nedidelio gyvulio staigiam, vikriam judesiui nusakyti (*strikt*, *strýkt*) vartojami *skìk*, *skìkt*, *sviřpt*, *vìkst*, *viřpt*, pvz.: *Paršiukai pavúodè, pavúodè, tìk skìk, skìk, skìk – tìk kàs juós ir regéjo | Visì paršiukai viřpt', viřpt', viřpt' péršokinéjo duōbę | Vilkenyčià (vilkè) sviřpt' péršoko, ē àš kàp apušés lâkštas*

(lapas) *drebù* | *Ānas viks't'* ir nubēgo | *Medinója ožkà* (stirna) *bùvo*, graži tókia – *viřpt'*, *viřpt'* anà lěkia.

Tuo pačiu ištiktuku neretai išreiškiami keli vaizdai ar garsai, atsiradę konkrečių dinamiškų veiksmų metu, arba juo nusakomas pats veiksmas: *Pýkš't' tvõrqə razlaužè* | *Pýkš't' sūdavē botagù*. Tlk šús't' avēlē rātuosan | *Šús't' pēčiun ir unšové* (ikišo) | *Tràkt'* – anà gāli atsirakindyt', gāli eitie túosan namúosan | *Briedis tràkt'* – pirmýn, pirmýn bēga. Pirmajame sakinyje ištiktuku *pýkšt* reiškiamas laužiamos tvoros garsas, antrajame – botago kirtis. Kitose lietuvių tarmėse ta reikšme labiau būdingi kiti ištiktukai, pvz., *triókšt* – kalbant apie tvorą, *pliáukšt* – apie botagą.

Sakinio kontekste kai kurie ištiktukai tarsi ne visada savo vietoje vartojami, pvz., *Anas lapt*, *lapt* ir su žqsimu skrenda. Ištiktukas *lapt* bene labiau tiktų éjimo, bégimo veiksmui nusakyti. Skridimo judesiai nusakomi ištiktukais *plàst*, *plùst*. Pastarieji šnekoje vartojami ir be formanto *t*: *Plàs*, *plàs paskridé[jo]* (pakrido) *paūkštē iř krítō* | *Pas'kélē paūkštēs* – *plàst'*, *plàst'* iř nuléké.

Apylinkėje labai savitai ir taikliai nedidelės ugnies judesi ryškina ištiktukas *viřpt*, pvz.: *Viřpt'*, *viřpt'* ugnélè iř eīna, eīna | (Dar plg.: *Säko brólio* (/ bróliuo) – tlk eīna tó ugnélè tì zìù, zìù, zìù) | *Eīna ùgnis věpt'*, *věpt'* viršuñ tenai *pas'kélē prō mañ* (mane).

Kaip ir kitose lietuvių kalbos tarmėse, ištiktukai, reiškiantys konkrečius veiksmus, gyvių ar daiktų būdingus garsus, neretai pakeičia įvairių (daugiausia būtojo kartinio) laikų veiksmažodžius ir sakinyje atlieka tarinio funkciją: *Ānas brúkš't' dal'g̊i putósan itósan* | *Āš čiùpt'* àž pušinës (šluotos) – tokis strôkas àpémè | *Ānas pamažù, pamažù ir čiùpt' jàž* àž vuodegōs. Mán peř bařzdq dráms't' ... Meškà tlk duluñ piestà | *Káp tlk kíls't' păduškq*, taī iř rěkt' | *Tèp bóba káp kliúš't'* [verdančiu vandeniu], taī tì iř nusmùko paūstis (plaukai) | *Tavè knàpt'* iř nunès šárka | *Knàpt'* àž tō berniôko iř nûnešé | *Tadà, káp k òpt'* àž lenciüvo, iř pasakiaū | *Káp kriúkšt'*, iř unkiřto gálvq | *Aš tā mědu lýžt'*, mán peř bařzdq týst' | *Káp línk't'*, tèp díl'g't', iř sópa [nugara] | *Káp azlipé*, iř mákrt' tōn skylén | *Kárvé ópt'* iř stóvi | *Ānas dár arčiaū pas'éjéjo* (paéjo), anà jám svýs't' kásnélj blýno | Katùte – ladute... kôšę édè stubuřkš papečen | *Káp trùkt'*, iř išverté itq kélma | *Káp tlk ažskam̊bino tó meškà*, káp turlum̊, iř àždaužé piestù nōg pěčiaus | *Šlepš't'* [i žemę] *k ojelè*, *šlep'* šluotelè | *Anà kojelè trépt'*, *šluotelè lèpš't'* | *Kařta stùk*, kítq kařta stùk, tréciq kařta stùk – sedi [numirélis].

Kiti šios šnekto ištiktukai yra vartojami greta įvairių laikų veiksmažodžių ir su jais yra jungiami arba jungtuku *ir*, arba prie jų šliejasi be jungtuko. Tada ištiktukas yra tarsi veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo sukeltų garsų, vaizdų ar pojūčių iliustracija ir drauge su juo sudaro tarini, pvz.: *Brinkt' peilis iškrítō* | *Cápt àž vuodegōs pagävo* | *Āš tā děšrq krámst' kándu* | *Bóba kliúš't' išpýlé vándezi* | *Āš tā dúonq krámst' kándu* iř išlúžo dantýs | *Mákrt' francūzas iř pámiré* | *Pùmp't' obuolýs* iř *nukrítō* | *Sták atsistójo* iř *säko*.

Siekiant stipresnio ispūdžio, neretai ištiktukas yra kartojamas du, tris, net keturis kartus (toks vartojimas gal mažiau būdingas, kai ištiktukas vienas be veiksmo)

žodžio atlieka tarinio funkciją), pvz.: *Meškà duduñ, duduñ, duduñ kuolù durýsan* (/ *durýsun*) | *Kvákt'*, *kvákt'* jaū apkavakséjo itó vištà, eiktè (eikite) veizdét' kiaušinių | *Líinkt'*, *línkt'* gálvq iř apsnūdo | *Kátinas añ pěčiaus sédéjo, nušóko iř liúžt'*, *liúžt'* úodegq átmeté iř išsibaigé (nusibaigé) | *Visì delmiosan plápłt'*, *plápłt'*, *plápłt'* pradějo pliaukšeti (ploti) | *Cáp, cáp pagrebója* (pagraibo), žiürtè (žiürékite) – yrà | *Läpè stukëna* (beldžia) *lopelè – stùk, stùk* | *Táp, táp eina meškà pirkion* | *Vilkas trýst'*, *trýst'* ištriedé visùs oželiùs | *Triù riù riù* | *riù eiktè* (eikite) visì | *Kójom gaidélis tuñ, tuñ, tuñ bélđia* (stuksi).

Tame pačiame sakinyje gražiai ir darniai telpa net keli skirtinges struktūros ištiktukai, pvz., *Vienas rätas* [pateptas kazlėku] rëkia ò jò jo ī, o kitas – à jà jà, o dár kítas rÿ, rÿ, rÿ, o ketvirtas – *kuvík* – čirik. Pirmieji du ištiktukai pri-mena jaustukus, tačiau čia kalbama apie menkai pateptu ratų girdždesi. Ištiktukai kartais atlieka vardžodžio funkciją, pvz., *Dúok gì, tetùle, bùrbt* (Sako per sekmi-nes atėjé vaikinai. Jiems reikia duoti gabaliuką sviesto ar ko kito, kad metant į jų atsineštą ąsotį su pienu pasigirstų garsas, primenantis *burbt*).

Užrašyta iš ištiktukų išvestų momentinių veiksmažodžių su priesagomis -*telt*, -*tert*, reiškiančiu trumpą, intensyvą veiksmą ar trumpalaikę akimirkos būseną², pvz.:

bùmtelti (: *bùmt*) – Reikējo žīva (greitai) sprāgilu itám baronáiciu (/ *baro-náiciuo*) *bùmtel't'* |

čiùptelti (: *čiùpt*) – Sëdi panélè añ áukšto kalnëlio sù raudóna kepuráite, kàs eīna, tás *čiùptelia* |

dilgtelti (: *dilgt*) – Tëvu (/ *tëvuo*) dilgtelè galvõn nueit [pas vaikus] |

drióksterti (: *driókst*) – Kařtais iš mäzo debesiùko, kàd *drióksteri(a)*, kàd teñka [lietaus] |

dùrstelti (: *dùrst*) – Kàp dùrstersiu, taī pérdursiu |

dástelti (: *dást*) – Paükštè dástelè dûko (kvapo) sá (savo) – ronòs nérà |

móstelti (: *móst*) – Tik móstelè rankà iř neliko |

pliáukštelti / *pliáukšterti* (: *pliáukšt*) – Ir kap pliáukštelè [trenkë žaibas], taī niekám, tik trijóm dăšiom (žmoném) trùputj paškâdijo | *Pliáukšteri* (suploja) tik rañkom iš džiaūgsmo |

stùktelti / *stùkterti* (: *stùkt*) – Pàémè dil'ges ir stùktelè – iř dvýlika lancívų átdaužé | Reikia tā ugnélę stùktelti ražönčium (rožančiumi) ař pérzeg-notie | Ir stùkteré pô dûkart langañ su priútkais (virbalais) |

švirkštelty / *švirkštert* (: *švirkšt*) – Švirkštelè (sušvilpè) iř átlékè pàs jà arklýs | Anà iř švirkšteri(a), iř rañkom pliáukšteri(a) |

Kartais kai kurie ištiktukai sudaro vieną vaizdingo pastovaus posakio kompon-entą. Jo démeniu ištiktukas dažniausiai tampa tada, kai šalia esantis frazeologi-zuojamasis žodis yra daiktavardis, pvz.:

² Tą ištiktukų ypatybę jau pastebėjo A. Leskynas, plačiau žr. jo straipsnį: Schallnachahmungen und Schallverba im Lituaischen // Indogermanische Forschungen. 1902. Bd. 13. S. 165–212.

dingt galvõn „prisiminti“ : Mán dingt' galvõn – pienq palikaü laukúosa
(plg. *Galvõn dingtelè· – móku dár dvì giesmes*) |

dürst rañkq „trumpai padirbèti“: Ānas tik dûrs't' rañkq iř věl' dairos
gértie (plg. *Výras čià rañkq därsteri, tì därsteri, kokis tì jõ dárbas – ríndosí iř ríndosi*) |

kýšt kójq „eiti, žengti“: Āš viduň kójq kýš't' – ānas živa (greitai) laukaň
(plg. *Tik kójq kýš't' [pas vaikq] – pýksta [marti]*) |

švikšt skûrõn „suduoti, smogti“: Momà jám skûrõn švikš't' (plg. *Āš*
jám geraī skûrõn švikšteriau). |

ONOMATOPOEIC INTERJECTIONS OF THE GERVÈČIAI DIALECT

Summary

The most characteristic peculiarities of onomatopoeic interjections of the Gervèčiai dialect: origin, word endings, structure and usage peculiarities are described in the paper. Some more characteristic onomatopoeic interjections are used only in this dialect, e. g.: *skikt*, *svirpt*, *šeбуłakšt*, *virpt*.